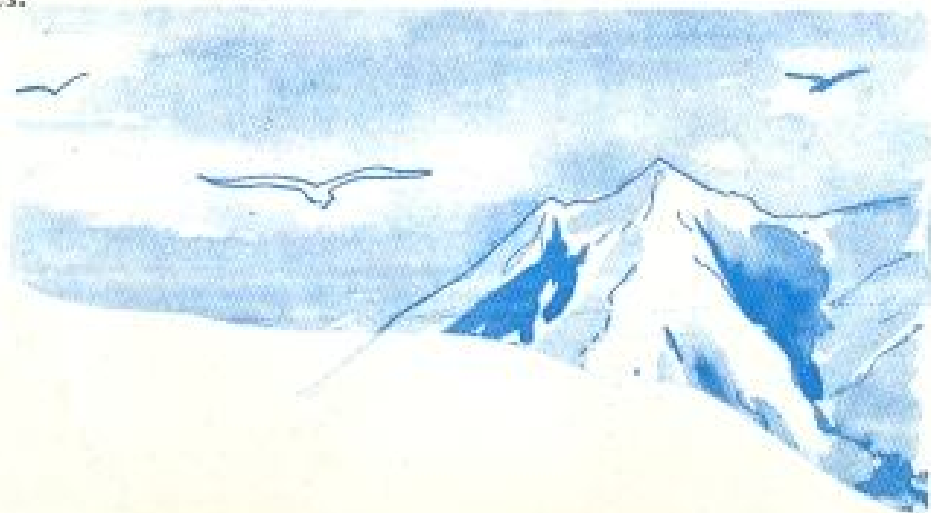

ХАДИСЛА

Б адисле - Мухаммат файгъамбарны гъалейхи ссаламны, айтханларыдыла. Муслиманла хадислени адет джорукъла, адеб мардала халда тутуб келгендйле. Къарачайлыла да - алай. Себеби, хадисле къарачайлыланы ашхылыкъны, аманлыкъны, тюзлюкню, тереликин, адамлыкъны, ишленмекликни, дагъыда ёзге къылыкъ шартланы, адеб мардаланы юсюнден ангыламлары бла тив излемлерине келишедиле эмда халкъ педагогиканы бир онглу бёлюню болгъанлай турадыла.

1. Кесинге нени сюе эсенг, адамлагъа да аны сюй.
2. Кенджюрек болугъуз, кечигиз, сизге да кечилир.
3. Гъилму излегиз. Гъилмуну излемек хар муслиман адамгъа фарызды.
4. Урунган ишни эм сыйлысы - тюз сатыу этген эмда адам кеси къолу бла этген ишди.
5. Гырджышны сыйын кёрюгюз.
6. Кёбю эсиртген затны азын да харам этдим сизге.
7. Адамланы ичинде, джашыртын къабхан итча, сёз джюрютюб, тил этнуден башыгъызын сакълагъыз.
8. Улху бергеннге да, алгъаннга да, ортада джюрюгеннге да Аллах налат бергенди.
9. Сиз тилемекни къалай аман болгъанын билсегиз, биреуге джукъ тилеб бармаз дигиз.
10. Ауузну джуууу ауузгъа тазалыкъды, Аллахны разылыгъыды, кёзге да джарыкълыкъды.
11. Къуру ёлюр от ашагъан болмаса, аууз джуууу хар ауруугъа да дарманды, от а ёлюмдю. (Ариу, джумушакъ неда ачы сёзню юсюнден - ред.).
12. Эй Аллахым, мени ариу джаратханынг кирик, къылыгъымы да ариу эт.
13. Борчу бла ёлген - къабырда бугъоуланыр, борчу тёленигинчи, тешилmez.

АРЫ-ТАУ ДА БЕРИ-ТАУ*(Бу халкь тилбургьучну солуунгу алмай 2-3 кере азбар айт)*

Ары-тау да бери-тау,
 Арасында - мийик тау,
 Мийик тауну башында
 Акьбаш теке сюеле.

Теке толдю, - текешме,
 Бугьа толдю - бугьушмакь,
 Буруш терек - джабышмакь,
 Тары ётмекни ашамам,
 Тар юйюнгде джашамам,
 Кёк ёткюно-мюйюсю,
 Кьайыршыда - кьылычы,

Ары - тау да бери тау,
 Аргьысындан - бери ау,
 Бузоу бакьгьан - ийнек сау,
 Эниб келдим тауладан,
 Чабырларым - гыбыгдан,
 Артмакьларым - хьбыртдан,
 Тякьчыгьам - кьурукьдан.

ЭРТДЕ БИРЕУ БАР ЭДИ

Эртде биреу бар эди,
 Темир тиреу бар эди,
 Таш тегене бар эди,
 Агьач элек бар эди,
 Кьумурсханы кьой этиб,
 Кьумгьа джайгьан бар эди,
 Сенгирчкени ат этиб,
 Сыртха чыкьгьан бар эди.

Кьарт анасын джаш этиб,
 Тойгьа элген бар эди,
 Кьарт атасын джаш этиб,
 Келин алгьан бар эди,
 Кьара сууну кьайнатыб,
 Кьаймакь алгьан бар эди,
 Ёлген атын сау этиб,
 Чареха чабжан бар эди.

ДЖЕТЕГЕЙЛЕ - ДЖЕТИ ДЖУЛДУЗ*(Бу тилбургьуч солуунгу алмай джети кере айтылат)*

Джетегейле - джети джулдуз,
 Темиркьазыкь - кеси джулдуз,
 Арайгьыр бла Сарайгьыр
 Джети айланыб джетер джерине джеттинчи,
 Джети айланмай тенг атар.

ЭСБУРГУЧЛА

(Эсбургучланы санай, сагыш эте турмай, джууабларын тез айтыгыз)

1. Бабушла бла балала

Келде джюзед бир бабуш,
 Ыргесине - юч бабуш.
 Хар бабушну ызында -
 Сегизшер балала,
 Джюзюб джетиб барала.
 Эсеблемей тез сана:
 Ненчадыла бары ала?

2. Кючюк бла киштикче

Бир арбазда - юч киштик,
 Ючюсюнде - юч тобчук,
 Арлакьда да - бир киштик,
 Анда тобла - экинчик.
 Кючюк келди алагьа,
 Бары ойнаб башлалла:
 Бир киштикчик итчикни
 Тоб бла урду бир кере,
 Экинчини хар тобу
 Итге тийди юч кере,
 Ючюнчюно беш кере
 Тобу тийди терекге.
 Арлакьдагы киштикчик
 Хар бир тобун бир кере
 Тийдиралды итчикге.
 Кючюк, кьансый, думп болду,
 Киштик джыйын харх болду.
 Санамай, тюз эсебле:
 Ненча тийди тоб итге?

АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗ БЛА АЛТЫН КЪОЛЛУКЪ

Къарачай халкъ джомакъ

Эртделеле бир элде бир бай киши бла аны юй бийчеси джашаб тургъандыла. Аланы бир къызлары бла бир джашлары болгъанды. Ол джаш бла къыз башларына иш этгинчи (юйленгинчи), аталары да, аналары да ёлгендиле да къалгъандыла. Ол эгеч бла къарнаш, къара кийиб, юйден чыкъмай, тенг къатына бармай, кёз ачмай, башлары къайгъылы болмай, кёб заманны тургъандыла.

Кюнлени кюннде къыз, къарнашыны мыдахлыгъына тёзюб туралмай, былай айтханды:

- Къарнашым, джашым, сен эркинсе, былай этиб турма, атамы ырысхысындан сюйгенинг чакълы бир ал, кюнселе бла бар да, джаратхан элинде тюкен ач да сатыу эт. Алай а адамланы къарыуларына къара: онгугъа багъаракъ сат, онгсузгъа - учузуракъ. Адамлагъа да джарарса, кёзонг да ачылыр.

- Тюз айтаса, - деб, атасындан къалгъан ырысхыдан да кереклиси чакълы алыб, негерлеге къошулуб, бир элге барады, тюкен ишлетиб, сатыу этиб башлайды. Эгечи айтханча, онгугъа багъаракъ, онгсузгъа уа, аны онгсуз къарыууна кёре, учузуракъ береди, хыйла, кёзбау этмейди. Сатыу иши тюзеледи, адамла сатыугъа хаман мынга келиб башлайдыла. Аны алайлыгъына хоншу тюкенчи киши зарланады. "Сен затларынгы учуз сатыб, багъаланы тюшоресе, меннге заран этесе!" - деб кёлю къалады ... "Мен онгсузлагъа болушур ючюн учузуракъ этеме, сен да сюйгенингча сатыу эт!" - дейди джаш да. Сора ол киши джашха дертленеди. Бир кюн джаш къайры эсе да кетеди, адамла аны тюкенни алтында сакълаб турадыла. Эны эслеб, ол дертчи зар киши:

- Эй, аны неге сакълайсыз, маннге келигиз да алыгъыз! - дейди.

- Огъай, бу иги сатыу, тюз сатыу этеди, хатерли, джумушакъ адамды, къарыуубузгъа къараб сатыу этеди, - дейдиле ала да.

- Сиз аны къаллай адам болгъанын тюз билмей махтай турасыз. Ол бек игт, бек аманлыкъчы адамды, ол сизге артда кёртюзор, этген игилигин артда бурнугъуздан чыгъарыр, - дегенди.

- Къайдан билесе?! - дегендиле адамла.

- Къалай билмейме! Мен аны эртдеден билеме. Эгечи да бир намысын тута билмеген, озгъун затды, мени бла джашыртын джашаб, турады, - дегенди киши. Ол сыйсыз сёз джайыла барыб, джашны къулагъына чалышханды талай кюнден. Эгечине аман аг чыгъаргъаны ючюн, джаш барыб кишини пойвоб ууадах этиб кетгенди. Киши да джашны тёреге бергенди. Тёре джашны соругъа чакъыргъанды. Тёреде джаш кишини терелегенди, тюз эттенме пойгеними, ол мени эгечиме аман айтханды, - дегенди.

- Муну терс айтханына бизни къалай ыйнандыраллыкъса? - дегенди тёре. Джаш айтханды:

- Киши керти айта эсе, эгечими он бармагъында он алтын джюзюк барды да, юслеринде да кесини итыны ал харифлери джазылыб, - аланы бирин алсын да келсинчи! - дегенди.

- "Хо", - деб, киши кетгенди.

Киши къыз джашагъан элге баргъанды. Элни къыйрында бир къаз коте тургъан тышырыугъа побегенди да къызны юйюн соргъанды.

- Нек керегед ол санга? - дегенди къазчы.

- Къызны бир джюзюгю керек эди, алайсыз боллукъ полме, къалай этейим? - дегенди киши.

- Болушханнга мен этмезлик игилик джожъ эди.

- Мени къызым аны джумушгусуду, - деб, тышырыу къызын чакъырталды.

- Мен аны джюзюгюн табалмасам, джоюлуб кетерикме, болушсанг, хазна-харакет берирме, - дегенди киши кызгъа.

- Хайыр! Ол ингирде джюзюкленн тешиб къол джууады, мен бирин аны къол джуугъан суууна атыб, къаланы башындан суу бла бирге атарма, - дегенди кыз. - Сен мараб туруб алырса.

Кыз айтханыча этгенди. Киши анга айтханларын бериб, кетгенди.

Элтиб джюзюкню кертюзгенди. Сора, сен тересе деб, джашны ёлтюрюрге сют этгендиле. "Адетдеча, ёлюрюмво алны бла ахыр тилегими айтайым!" - дегенди джаш. "Айт!" - дегендиле. "Эрлай джетиб эгечими бетине бирчик къараб келейим". - "Бар!" - деб, джашны боилагъандыла. Юйвоне келиб, джаш къабакъ эшикленн къагъады. Аны эшик къакъсанындан таныб, эгечи эшикни ачханды. Джаш аны къамчиси бла юч кере уруб, ызына айланыб кетгенди. Кыз, не дерге билмей, сирелиб къалады. Аны ашында уа джюзюгюн излеб, къармамагъан, къармамагъан джери къалмагъанды. Сора: "Къарнашымы бу эттени бла джюзюкню думп болгъанында бир хыйсаб болур", - деб, алтын устаны чакъырыб, кёб алтын бериб, дженгил манга бир алтын къоллукъ ишле", - дегенди. Ол эртденблагъа алтын къоллукъ ишлеб бергенди. Джашча кийиниб, къоллукъну да алыб, кыз джаш джашагъан элге келгенди. Бир къарт аммагъа къонакъбай керек эди дегенди. Амма аны къонакъгъа алгъанды. "Элде не хапар?" - деб соргъанды ол аммагъа. "Хапарны уа сорма, джашым! Бир иги тюкенчи джаш келиб джашаб тура эди да, ол былай-былай болуб, аны ёлтюрюрге деб сют этилгенди", - деб джылагъанды амма. "Сен манга ол анга аны этдирген тюкенчи кишини бир кертюз!" - дегенди кыз. "Кел, джашым", - деб, элтиб арлакъдан кишини кертюзгенди амма.

Эртденбласында ол элни ханы миллетни джыйыб, арада асмакъ салдыргъанды. Кыз да омакъ, ханны кызыча кийиниб, юсю-башы дуу джана, алтын къоллукъ да къолунда, алайгъа келгенди. Аны кёрюб, халкъ сейир этиб къарагъандыла. Сейирсиниб, хан: "Сен кимсе?" - деб соргъанды.

- Мен а иш бла келиб айланган адамма. Эки алтын къоллугъум бар эдиле да, бирин урлуб кетгендиле. Урлагъанны излеи айланама. Ол уручу сизде джашайды деб эшиттене, - дегенди, къоллугъун кертюзюб.

- Бигде ол уручу табыла эсе, мен аны асмакъгъа асмай къоймам. Уручуну биле эсенг, къара! - дегенди хан, халкъ да эште.

- Кёрсем, танырыкъма! - деб, кыз къарай келиб, ол тюкенчи кишини кертюзюб: - Ма, хан, ма бу урлагъанды къоллугъуму! - дегенди.

Киши, сейирсиниб: "Къайда урлагъанма мен сени къоллугъунгу! Урламагъанма! - дегенди. "Урлагъанса, мен сени кертгенлей таныдым!" - дегенди кыз. "Къалай таныйса! Мен сени ёморде къараб да кёрмегенме, биринчи кере кере турама!" - дегенди киши.

- Керти алаймыды? - дегенди кыз.

- Алайды! - дегенди киши.

- Алай эсе, ма бу бармагъымы джюзюгюн къалай урлагъанса да, аны тюзон айт! - деб, кыз къоллукъну тешгенди, бармагъын ачханды.

Амалсыз болуб, киши джюзюкню къалай урлагъанын, кызны бурун къараб да кёрмегеннин айтханды.

- Сора кызны намысы- сыйы бла нек ойнайса да?! - деб, хан кишини асмакъгъа асдыртханды алайда огъуна. Джюзюкню урлагъан джумушчу кыз бла анысын ёморбокте терен зынданнга атдыр! - деб, ол элни ханына да атлы джибергенди. Кыз да, ханнга бюсюреу этиб, къарнашы бла сау-эсен юйвоне къайтыб кетгенди.

САНГЫРАУ ЭЛДЕ

Къарачай халкъ джомакъ

Эртде-эрте эртделеде бир элде бюгеу да сангырау адамла джашаб тургандыла.

Ол элде джашагъан бир сангырау кишини юч эчкини бир джюзде тас болгъандыла да къалгъандыла. "Тоба-аста, быланы къайра джер джугуб къойду?!" - деб, ол киши эчкилерин излей джайылгъанды. Излей-излей, бара-барыб, бир сабан сюре тургъан кишиге тюбегенди. Сабанчы да ол элден, ол да сангырау.

- Кёб босун! - деб садам бергенди эчкилени неси.

- Этиб а не этеме, кёресе, сабан сюре турама! - дегенди сабанчы.

- Юч эчкини эсегенинг - ёзгегит болмадамы? - дегенди бу.

- Да кесими атамдан къалгъан мюлк джерчингом эли, - дегенди ол да.

- Ой сау бол, къууандырдынг, сора хазна узайгъан да болмазла, - деб, эчки излеген кете баргъанды да алайдан арлакта эчкилерин табханды. Ызана айланыб эчкилерин сюре келгенди да ол сабан сюре тургъан кишиге джетгенди. Сора анга:

- Къарт, эчкилерими табаргъа болушканын ючюн, бу семиз асхакъ эчкими санга береме, шо бир ал, кесерсе, халанынг босун, разы болуб береме! - дегенди. Къулагъына бир затла чала-къула чалышыб, сабанчы:

- Ой сау къаллыкъ, меннге неге кёлюнг къалады, сени эчкинги мен асхатмагъанма, мени не гюнахым барды?! - дегенди, ачыулашыб. Сора бири бир айта, бири да бир айта, дауур болгъандыла. Ахыры бир-бири джагъаларына узала, бир-бирин къагъын-согъун эте башлагъандыла.

Юслерине ол элде джашагъан бир атлы келгенди.

- Айюнге, бу меннге эчкилерими табаргъа болушканын ючюн сауугъа асхакъ эчкими береме да, алмайды, мени адамгъа санамайды! - дегенди эчкине неси.

- Мен аны эчкисин асхатхан оттай эсент, къараб кёрген да этмегенме! - дегенди сабанчы. Сора ала: - Энди сен бинге бир сют эт, терсин-тюзюю айыр да, тюз оноу эт! - деб, атыны атына джюгенден тутхандыла.

- Бу мени кесими атымды, сора сизге нек берирге керекме мен аны? - деб ачыуланганды атлы. Алайда ючюсю да къаугъа болгъандыла, араны айыралмагъандыла. Сора ючюсю да джыйылыб ол элни апендисине баргъандыла. Джарышдырыб ючюсю да халарны кеси антылагъаныча джасагъандыла. - Сют эт да арабланы айыр, - дегендиле.

- Эй асыл адамла, бош даулашагъыз, ораза бюгюн тюл, тамбла джабыладым, ораза тамбла тутуб башлагъыз, - дегенди да ашыргъанды. Ала кетгенлеринде, апенди тышырыуна:

- Хымын этсент, къабар эдик, ансы сорукугъанбыз, - дегенди. Ол да чыгъа барыб, къызына:

- Атанг тюкенинге бар да чепкенлик ал дейди, барчы, къызчыкъ, тюкениден сайла да бир ариу чепкенлик ал да кел, - дегенди.

"Атанг эрге чыгъаргъа эркинлик береди" дейди деб кёлюне келиб, къыз аланы къойларын юте тургъан джалчы джашха салыб баргъанды да айтханды:

- Джаш, мен сени къарнашамча кёрме. Мен бюгюн эрге чыгъама да, сен къыз джёнгер болуб биргеме барыргъа керексе, юйге кел, - дегенди.

Джалчы джаш да "джалчылыкъ болджалынг джетгенди, малланы къой да кел да джалынги ал да юйюнге кет", - дейди деб кёлюне келиб, малланы къоюб, къыз бла бирге юйге кетгенди, апендилагъа.

Сюрючюсюз, кеслери алларына къалгъан малланы уа джанлы къыргъанды да кетгенди.

Тебуланы Шукур

САБИЙ

Джангур юню чабысы,
Тал долдорло атлысы,
Джазгы кюнню гюлчюню,
Анасыны "пичири".

Бирде - "тели кочюню",
Пеллушны, джубавмы,
Бешик джырлы беллуу,
Оюнчагы, кыуанчы.

Кёзге кёзбю саллуу,
Таш суучукълай юлчуо,
Ана сёзге айырыб
Бек кыуана биллуо.

Эричигини чойюркюб
Ханы сёзге джашлуу ...
Миллет санын толтурлуку,
Халкъ насыбы сабиричик!..

Нюрбийче джыйгъанды

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪ ЧАМ ЭЛБЕРЛЕ

1. ГАРДОШЛА. Марата джашагъан эки кыз ушхуурну юсюнден сёлеше келгендиле да, бири алай айтханды:

- Алан, мен, къарамай турганлайыма, къолум бла тийгенлей, гардошну биштенин - бишмегенин билиб къоьма!..

- Ой, ал а не! - дегенди негери. - Мен а, къарамганлайыма, къолум бла тийсем, къайнай турган гардошланы къайсы акъ, къайсы кызыл болганыларын билиб къоьма!..

Ол аны къалай билалгъан болур? (Сюйюмчланы Х.И. айттыб джазылгъанды. Черкес ш.)

2. КЪАЙНА, КЪАЗАН! Эки хоншу хан шох болгандыла. Бирини эки кызы, бирини бир джашы болганды. Джашы болгъан хан алай айтханды:

- Шох болгъан игиди, джууукъ болгъан андан да игиди. Бир кызынгы сен мени джашыма бер да, ёмюрюкюге шохла да, джууукъ-ла да болайыкъ, раты эсенг!..

- Разыма, - дегенди кызланы атасы хан. - Джашынг къайсы кызымы джарата эсе да сайласын да алсын.

Келишгендиле ханла. Алай а иш тюзелирге унамагъанды: джаш кичи эгечни джаратханды, кичи эгеч джашны сан этмегенди; джашны уа тамата эгеч бек джаратханды, джаш аны ушатмагъанды. Болмагъанында, кызланы аталары былай айтханды:

- Иш терсейирге тебргенди. Барыгъыз да разы эсенгиз, былай этейик: отуланы тенг салыб, эки бирча от джашайыкъ, алагъа тенг суу кыуоб, бирча къазанланы асайыкъ, эки къазанны эки кызгъа атайыкъ. Къайсыны къазанында суу алгъа къайнаса, джаш ма ол кызымы алсын!

Айтханыча этгендиле да эки бирча къазанны асыб, тенг суу кыуоб, тенг отун салыб, бирден от джандаргъандыла. Сора джашны джаратхан тамата кыз дымалас этиб, хаман чабыб барыб, къазаны башын ачыб, къайнаймыды экен деб, къараргъа къалгъанды, кичи эгеч а сан этмегенди. Алай а кичи эгечни къазаны алгъа къайнаб къалгъанды. Алай нек болгъан болур? (Джууабла элдиги номерде чыгарыкъдыла).

Акъбайланы Харун

Гуманитар тивтиу институт КЧР

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪ ОЮНЛА

Тартышыу

Тартышхан, тутушхан оюнла Къарачайда бек бурундан, нартланы заманларындан да белгилидиле. Бизни халкъда 20-дан артыкъ тартыш-тутуш оюн барды. Аладан бир къауумун сизге теджейбиз.

1. **“Ёгюз тархан”.** Эки неда талай адам бирге ойнарға болады.

Джыджым керекди. Аны эки кыйырын бирге тросиз. Ортагъа тюз сыз сызылады. Экеулен джыджымны ичине киредиле да аны сыртдан боюннга салыб, къолтукъ тюрб бла ётдоредиле. Сора сыздан экиси эки джанына кетиб, тобукъланыб, къолларын джерге салыб (тёрт аякъланыб), биреу “башла!” деб белги бергендей, экиси эки джанына тартыб башлайдыла. Ким кимни сыздан кеси таба ётдорсе - ол хорлады. Ёрге турургъа, джатаргъа болмайды. Артына джыгъылыб кетген да хорланганнга саналады. Бир адам экеулен бла тартышса, солургъа болады. Хорланганны орнуна башха “джегиледи”. Барын да ким хорласа, ол “башчы” болады, башхала уа - “ёгюзле”.

Тартышыб бошасагъыз, джибни тешиб, адам башына узунлутъун (ортача) ёлчелеёсиз да (башчыны санамай), анча къатлаб, аллай бир джерге “башчыны” кёзоу-кёзоу сыртыгъызгъа миндириб элтесиз.

2. **Белден тартхан.** Бу оюнда бир кереге 2-20- сабий ойнарға болады. Эки тенгиге юлешине-сиз да, ортагъа сыз сызасыз. Хар къауум бир-бири беллеринден тутуб тизиледиле. Сора эки бирюечи сызгъа джууукълашыб, эки къоллары бла бир-биринден тутадыла. Сора белги берилгендей, эки къауум эки джанына артха тартадыла. Ким кимни сыздан кеси таба ётдорсе, ол хорлагъан болады. Тагъылгъаныла кююноб кетселе, ююлген джерден ашы ол бирси къауумгъа къошулады (бирси вариантла- оюндан чыгъадыла). “Сынджыр” ююлмегенлей ауса, джыгъылса, ол саналмайды, джангъадан тартышыб башлайсыз. Кийимден тутаргъа джарамайды. Эриктинчи ойнарға болады.

3. **Къол ачыу.** Экеулен тёрт бармакъларын (баш бармакъны кююб) бир-бирине “ыргъакъ” салыб, къаты тутадыла, сора бир-бирини “ыргъакъларын” тартыб ичаргъа керекдиле. Ачалгъан хорлайды. Бирси къол бла болушургъа, орудан теберге джарамайды.

4. **Тебдирген.** Экеулен къолларын бир-бири имбашларына салыб, бир-биринден узатылгъан къолну узунлутъунда сюеледиле, табанланы (аякъланы) бир-бирине джыйдыла. Сора къолланы имбашланы туурасына тутуб, кёзоу-кёзоу бир-бирини къол аязларына урадыла. Къол аязына уруб ким-кимни тебдирсе, тебдирген хорлайды. Къолланы, урдурмазча, ары-бери джанлатыргъа болады; бетинги туурасына, ёрге, энишге тутаргъа болмайды. Къолдан (къол аяздан) башха джерге уругъа джарамайды.

КАРАЧАЕВСКИЕ НАРОДНЫЕ ИГРЫ

Перетягивание

Игры-перетягивания, различные виды борьбы известны в Карачае издавна, со времен нартов. В настоящее время среди карачаевцев известны более 20 игр-перетягиваний. Вам предлагаются некоторые.

1. **“Перетягивание волком”.** Могут играть два или несколько человек. Нужна верёвка. Её концы связываются в тугой узел. В середине проводится прямая линия. Двое входят в круг веревки, надевают ее на шею сзади и пропускают через подмышки. Оба отходят от линии на равное расстояние и опускаются на колени и руки (на четвереньки) и по команде “начинай!” каждый начинает тянуть противника в свою сторону. (Лицом обращены в противоположные стороны). Выигрывает тот, кому удастся перетянуть другого через линию на свою сторону. Потерпевшим поражение считается и тот, кто падает назад. Тот, кто перетягивался с двумя играющими, имеет право на отдых. Вместо проигравшего “вырагается” другой. Тот, кто перетянет всех, считается ведущим, другие - “волами”. В конце игры развязывается узел веревки, берется ее часть длиной в рост человека, эта часть умножается на количество участников игры (не считая ведущего), и на такое расстояние каждый участник игры на спине своей “везет” ведущего.

2. Перетягивание за талию. В игре могут участвовать 2-20 детей. Делитесь на две равные группы, в середине проводите линию. Каждая группа выстраивается, обеими руками взявшись за талию впереди стоящего. Двое первых становятся на расстоянии вытянутой руки по обе стороны линии, берутся за руки, и каждая группа по сигналу начинает тянуть в свою сторону другую группу. Побеждает тот, кто перетянет противника на свою сторону через линию. Если цепочка "разорвется", то передние разорванной цепочки переходят на другую сторону и присоединяются к противникам (по другому варианту - выбывают из игры). Если цепочка падает не разорвавшись, то упавшие встают и продолжают играть. За одежду держаться запрещается. Можно играть, пока не надоест.

3. Открытие рук. Каждый из двух играющих сгибает пальцы крючком (кроме большого пальца) и крепко берет друг друга за руку, - и каждый должен притянуть руку противника к себе и открыть "крючок", т.е. руку его открыть. Побеждает тот, кому удастся открыть руку другого. Помогать другой рукой, сдвинуться с места запрещается.

4. Сдвигание с места. Двое становятся друг перед другом на расстоянии вытянутой руки, положив руки друг другу на плечи, ноги ставят вместе. Потом руки отнимают и, держа на высоте плеч, начинают биться раскрытыми ладонями. Побеждает тот, кто сдвинет противника с места, ударив другого ладонью в ладонь, сдвинет с места. Избегая удара, руку можно двигать из стороны в сторону, но держать ее на уровне глаз, выше или ниже плеч запрещается. Ударить разрешается лишь в ладони рук.

ХАПЧАЛАНЫ САЛИХ

Иги джолгъа

(Хапар)

Уллу джангурдан сора тегерек шошлукъгъа бѣленгенди. Салкъын аязчыкъ сыртланы джашил чачларын рахат тарайды. Ёзенни ичинде тау суучукъ къобханды да, аны тауушу уллу къобанныкълыча эшитиледи. Кюн, бутъунчакъ ойнагъанча, бир булутланы артына таша да кете, бир чыгъа да ёзеннге алтын таякъларын себе да джарытыргъа кюреше барады.

Бир акка, Ёзенни башында бал къошдан чыгъыб, тѣрт джанына къараб, сора къошну эшигини бир джанына сюеб къойгъан сенегин алыб, арлакъда чалыб башлагъан джери таба тебреди. Ол кѣзюде кюн да булутладан чыгъыб, тегерекни бирден джарытды.

Кѣзчюклерни ууа, къошдан бир джашчыкъ чыкъды. Ол биченликни ичинде бѣдевелени "быт-былдыкъ, быт-былдыкъ" деген джырларына бир кесек тынгълаб туруб, ышына бурулгъанлай, къарт атасына: "Джулет!" - деген тауушуна тохтады. Акка, нелеге эсе да джерге узала, джашчыкъгъа, "бери чаб!" дегенча, къол булгъады. Джашчыкъ чабыб эрлай алайгъа джетди. Ол эм алгъа мазаллы джалланы къуйругъун эсledi. Илгенгенча болуб, аккасына къарагъанында, аны къолунда да гитче бѣдене балачыкъны кѣрлю.

- Атам, джалланга къара ... - деди джашчыкъ гузаба.

- Кѣреме ... - деди аккасы. - Бѣдене балачыкъны нѣгерчиклерине къошайым да, джаллан не эгерине бир къарайыкъ. Чала тургъан джеримден, баланы ачы къычырыкъларын эшитиб келгенме.

Бѣдене балачыкъны алайда джонну хавсланы ичинде учыкъгъа салыб, акка акъартган ышына туракълады. "Берлакъ джанла!" - деди джашчыкъгъа.

Бирадан быгъгы бѣдене балачыкъланы кеслерине болушлукъ излеген тынгъсыз, джалыгчыкъ тауушчукълары чыгъыб башлады. Уллу морсулдум джаллан, башын ёрге кѣлтюре, къынгыр-бурулуб, коч-

гоя камхотундан да узун ингичке кыара тилин чыгъара, уягъа кыарамын тиреди. Балачыкларына кыоркыуу джеттенин сезген болур эди, аналары учуб джетиб, кычырыкь этиб, уягъа джууукъда хансагъа тюшдю. Тюрлю-тюрлю дыгалас тауушла этиб, ол уяны тегерегине чабды, андан бек джууукълашыргъа базалмады. Джылан а, ойнагъаным болду дегенча, башын сир кыгдырыб, ауузун ачыб, сары тюкюклерини юсюне кыара себгилчикле тюшген адаргы бедене балачыкъланы тургъа тебрегенлей:

- Ур, атам, кыабады, ур! - деб кычырлы Даулет.

Гитче кекенчикни ол джанында сенеге бла сюелиб тургъан акка, ол айтмаса да, болумну сымарлаб тура эди да, олеагъатдан сенеге бла джыланны башына берди. Бир-эки кере да кыалач бурулуб, джылан узунуна созулду. Башларында кесин ары-бери ата тургъан бедене эрлай огуна рахат болуб, арлакыгъа кыонуб, кесича бир адаргы тауушчукъла этди. Ишексиз, балачыкъларына кел эте болур эди. Даулетчикни бетчигине нор уруб джарыды.

- Агъа, джылан эди алагъа тирик тюлдю да?! - деди ол.

- Энди уа кыайры тиеди! - деди акка, - ма кёрюрсө, была эрлай улучукъла болуб, талай кюнден учуб кетерле. Кел, энди ауузнанайыкь да ишибизге джарашайыкь.

Была экиси да кыош таба айландыла. Алагъа бюсюреу этгенча, кекенчикни тюбюнден беденени кыуанч джыры эштиди.

Андан сора хар кюн сайын, эртде туруб, атасы бал четенлеге кыаратгъан кёзоуде, Даулетчик да бедене балачыкъланы джюкълэй эди.

- Джашым, - деди акка бир ингирде, - тамбла юйге кетериксе. Машалла, джигитча, бичен чалдынг, отун, суу ачыб, джумушка джараб турдунг. Юйге да, школунга да тансыкь болгъан болурса. Окъуб башлар заманынг джетеди. "Окъумагъан - сокъурду" дейле. Кыадалыб окъурса.

Эртденбласында, аккасы бла саламлашыб, Даулет бедене уа таба тебреди. "Хайда, сау кыалыгъыз!" - деди алагъа. "Ашкы джолгъа!" - дегенча, беш балачыкь да "дюрр" деб учуб, кёкге-кёкге кёлтюрюлдюле ...

ТАНЫШЫГЪЫЗ

Алымлени, джазыучылары, сурагчылары, бизнесчилени, спортчулары бирлешую "Кыарачай" атлы фонду президенти Халкёчланы Хасан джер башында кыарачайлыла джашагъан кыараллада, тюрк тилли кыараллада кёб болуучанды. Хасан алай айтады: "Биз бир-бирибизни танысакь, кесибизни таныш барабыз. Мен кызакь, кыарайым, кыумукь, уйгъур, татар, булгъар деген кибик тюрк тилли миллетлени кёрсем, кыарачайны кыалай улту болгъанына тюшонеме ...". Кыарачайны миллет тамыры, джашау джазыуу бек эртеги тюрк тилли дуниядан келгенини, бу сейир миллет кесини тилин, тинин, культурасын аяулу сакъларгъа керек болгъанына, миллет сыйфатын ариу тутаргъа борчду болгъаныны юсюнден андан таб айтыргъа бек кыыйанды.

"Илячин" сизни румын поэт, профессор, тюрколог, Румын илму Академияны члени, Бухарест университетни тюркологиядан устазы Эивер Махмутну (1935 дж. туугъ.) назмусу бла танышдырады. Назму 1993 дж. Анкарада чыкыгъан "Тюрк дунясыны шийир голдесдеси" джыйым дыкъдан алыныб, тюрленмегенлей бериледи. Окъуучула назмуну ангыларла деб ышанабыз. Поэт тилин - байрагыын тас этген (джойгъан) миллетни - хорланыб чачылгъан ордагъа, эзилиб джол джанында чынылыб джитхан таш кыайракыгъа тенгелендиреди. Хар халкыны да аякь юсюнде тутхан тилинги билиб, аны юсю бла адетни, динни, ийманны бил, аны кыору, анга (огуа) таян, ансы халинг чола, чюйре болур, дейди. Назму авторну ана (кыыпчакь) тилинде бериледи.

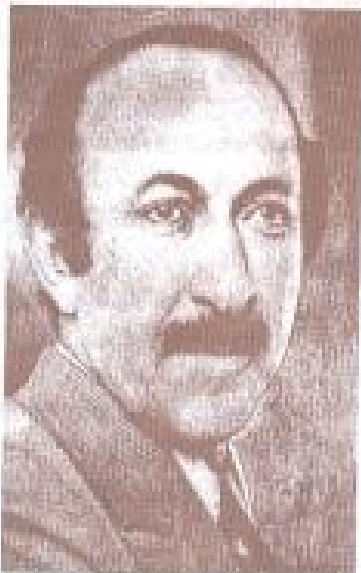

Ийнан

Ийнан, халкым,
Тил дегенинг - бир байракътыр,
Ёз байрагъын джойтхан хар бир халкъ,
Дженгилиб кетген бир ордудай джайракътыр.

Джол юстюнде шинелиб джатхан
Эзилиб тургъан таш къайракътыр,
Гювен, халкым, байрагъынга, гювен, ийнан,
Ёз тилинге гювенмесенг,
Анам тили деп суймесенг,
Болур халинг сенинг биран.

Тилдир халкыны аякъда тутхан
Бирде адет мен дия, ийман;
Сонунг юшон, суйген халкым,
Юйрен тилинг, къору оны,
Гювен огъа, сен ийнан!

Тюркюланы Альберт

(1942-1992)

Тюркюланы Магометни джаны Альберт къарачай поэзияда кесини энци орун айырыб, энци джол бла баргъан, башкалагъа ушмагъан энци поэзия ауаз бла сёлсешген факмулу поэт эди. Тебердичи джаш, Тебердини, андан озуб бютеу Къарачайны, аны юсю бла бютеу къаралыбызны, Джерни, джашауну таман бек сюе, суйгенини ариу суратлай да биле эди. Альберт кёб джыр, назмула, очеркле джазгъанды, талай назму китабны, поэманы автору эди. Билими, ушну культураксы, адамлыгъы болгъан, джарашыу, огъурлу адам эди. Аны джарыкълыгъын, чамларын, шохлукъ, тентлик тута билгенин тентлери унутмагъандыла. Кеси огъурлула, Альбертни назмуларында да огъурулукъ, ариулукъ, джюрек чомартлыкъ, аясына, джуртуна таза,

халла суймеклик хар тизгинге тий бериб, джан салыб турадыла. Альбертни суйген поэт тентлери Батчаланы Мусса бла Къобанланы Ахматха атыб джазгъан "Ол кюн" деген назмусун окъусанг, туу кёкте джууукъча, поэт да Аллакха къалгъанладан эсе джууугъуракъды, кёб джыланы алгъадан кёреди, дегенлерине ийнанган этесе: юч поэт да бир-бири ызларындан ауушкандыла, кюксю да литературабызда джарыкъ ыз къалдырыб кетгендиле.

1. ОЛ КЮН

(Къобанланы Ахмат бла Батчаланы Муссагъа)

Ахмат тенгим Джагъа элине кетди,
Мусса шохум да - кетди Къумушха.
Джазыуну болур манга бир дерти -
Кесим джангъыз къалдым мен вокзалда,
Джазыуну болур манга бир дерти.

Мусса кетди ышара, къол булгъай,
Ахмат а сагъышха бѐлене кетди.
Мыдах боллугъуму билмеем былай,-
Айырылыу кѐзюу бек мыдах этди,
Мыдах боллугъуму билмеем былай ...

Джолоучу болуб кетгенден эсе,
Ашыргъан адамгъа болады къыйын.
Ала аналарын кѐрюб къууансала,
Башлары бла озар турна джыйын, -
Аналарын кѐрюб келирле ала.

Джагъа элине джетеди Ахмат,
Мусса да кирди болур Къумушха.
Ала сау-эсен къайтырла бери,
Манга уа къыйынды, - тюркюм сагъышха,
Ала сау-эсен къайтырла бери ...

1982 дж.

2. ТѐРТТИЗГИНЛЕ

xxx

xxx

Джерими хансы, тереги -
Ала бары джюрегимде битедиле.
Келлик ѐмюрню иелери
Бююн туугъан сабийледиле.

Теберди сууну джууаш тауушу,
Ай да, суу да бир-бирине къошулуб,
Белляу айтхан кибик ана ауазы,
Элини рахат джукълатады болушуб.

xxx

Тебердини кѐкен ташлары
Джаньмы дууасы болдула.
Ма ол ташланы сыфатлары
Кѐломде адамлача къалдыла!..

Сылнагъарланы Кулина

ТѐРТТИЗГИНЛЕ

xxx

Адам эсенг, намысынга бек сакъ бол,
Асыл эсенг, сен онгсузгъа изеу, джакъ бол,
Акъылынгы игиликге къулдукъ этдир,
Артыкълыкъгъа, чюйреликге чалкъы джетдир.

xxx

Джангыртылсын жарык тою Къарачайны,
Джукълатмасын жарыклыкъны ичи, чагъыр!
Къууанчланы "тонгузлыкъга" айланыганы -
Шышалагъа бойсунууду, - анга къайгъыр!

xxx

Этим, акъыл бере эсе Аллах джанига,
Бир мурад бла бере болур юлош анга.
Юлюшюнго осал иште хайырлансанг,-
Къаллай багъа кесиледи сора санга?

xxx

Кырпыч тизе, халы тартыб къарамасанг,
Юй къабыргъа тюз салыргъа къыйын болур,
Тюз джашагъан - къыйын ишти юй салгъандан,
Къызыб бармай, тохтай, къарай, ойлаша тур ...

xxx

Анасыны сыйын кёре билмегенни
Етюрюкдю адамлыкъым бард дегени.

xxx

Зарлыкъ, джутлукъ къаралтмасын джюрегинги:
Ачхыч болуб, ала ачала джаханими.

xxx

Мийик - кёрюмлюд. Тау тёпелеге
Къонаргъа ёчле булут сюрюуле.

Ботаниланы Танзиля

Бир кючюк алайым дейме ...

Бир кючюкчюк алайым дейме!..
Хамхотчугъу токымакъ болуб,
Боюнчугъу чакымакъ болуб,
Къулакчыклары - сакчыкыла,
Аякчыклары - акчыкыла,
Къонгурауча - юргенчиги,
Къууандыра - сюргенчиги,
Ашагъаны - джылы сютчюк,
"тлак-тлак" деген кючюк ...
Кече сенчабызда джатар:

Анга уюкъ да болмаз тар,
Башы дженгиб тентиресе,
Бачхычладан тенгересе,
Джюджеклени илгендирир,
Адамланы уа кюлдюрюр.
Къуйрукчугъун булгъай-булгъай,
Джюон бускакны чулгъай-чулгъай,
Хырылдаб ойнаучу дейме!
Аллай кючюкчюк излеyme!..

АЗАБ САЛГУ-АЛЛАХНЫ ИШИДИ

Халкъ ханар

Бир джашны шкогу болгъанды. “Ким биледи, бир табсыз иш этмейим, сауут табхан тынчды, сауутну джорютген кыйынды, деучендиле”, - деб, ол джаш шкогун атасында асырагъанды. Тура туруб, бир кюн атасына келгенди да былай дегенди:

- Атам, шкогуму былай бир бер, бирсулен манга адам кѣлтормезлик бир аман иш этгенди, мен аны ѳлтормей боллукъ тодме!

- Да хайыр, майна шкогунг, ал, сюйгеннигча эт! - дегенди атасы. - Алай а мен эки сѳз айтайым, аны эшите бар.

- Хо, айт, атам, эшите барайым, - дегенди джаш.

- Джашым, - дегенди атасы, - Аллахны джолу бла атлагъан - игилик этеди, ибилисни джолуна тайгъан - аманлыкъ этеди. Аман этгенни азабына тобетген а - бир Аллахны кесини ишиди. Адамгъа сабырлыкъ берген - Аллахды, дженгиллик берген да - ибилисди, алам къайсындан нени сюйсе, аны алады. Дертчилик да ибилисденди. Кесинги ибилисге хорлатыб, аман этгеннге эришиб, сен да гюнах, харам ишни эте эсенг, сора сени да ол аманлыкъчыдан игилигинг неди? Аллах кеси берген джанын инсандан кеси алады; джан алагъан, къойгъан онсу-бир Аллахданды. Джанынга къоркъуу джокъ эсе, къалгъа сауут алма. Айтыргълам ол эди. Аны терелигин Аллах кеси джетдирикди, сен ашыкъма. Алай а сюйгеннигча эт. Сен да кесинг ючюн джууб берликсе ... Тамблагъа дери бир сагъыш эт!..

Джаш сагъыш этгенди да, кесини ибилисге хорлатыб, ибилис сингдириб къорешген дертчиликге берилиб, мен да ол аманлыкъчыгъа тенг болмайым деб, шкогун алмай, бурулуб чыгъыб кетгенди.

- Бир ыйыкъдан ол аманлыкъ этген аты бла джардан кетиб ѳлгенди.

НАКАЗАНИЕ - ДЕЛО АЛЛАХА

(Народный рассказ)

У одного юноши было ружьѳ. “Кто знает, не нужно мне совершить скверный поступок, ведь говорят же, что приобрести оружие легко, да носить его трудно”, - подумал он и отдал его отцу на хранение. Через некоторое время пришел к отцу и сказал:

- Отец, дай-ка моѳ ружьѳ, один человек поступил со мной так преступно, что я не в силах простить такое, и должен убить его!

- Ладно, вот твоѳ ружьѳ, возьми и поступай как хочешь! - ответил отец. - Но я скажу тебе пару слов, прежде чем отправиться, выслушай меня, потом иди!

- Хорошо, скажи, отец, выслушаю, потом отправлюсь, - сказал сын.

- Сын мой, - сказал отец, - тот, кто идет по пути Аллаха, тот совершает добро, идущий по пути ибилиса - совершает зло. Наказать совершившего зло - дело лишь самого Аллаха. Человеку терпение дает Аллах, нетерпение - внушает ибилис (дьявол), человек же выбирает одно из них по своему желанию. Мсть также от ибилиса. Если поддаешься ибилису, мстя нечестивцу, совершившь ты тоже осуждаемое, греховное дело, чем же ты лучше того злодея?! Аллах сам отнимет душу, которую сам дарит человеку: отнять или оставить - это решает лишь Сам Аллах. Если нет угрозы твоей жизни, не бери оружия в руки. Вот это и хотел я тебе сказать. Его за злодейство накажет Сам Аллах, ты не торопись. Но поступай, как хочешь. За себя отвечать тебе ...

Юноша задумался, решил не поддаваться ибилису, внушаемому ибилисом чувству мести, чтобы не стать таким, как тот нечестивец, не взял ружья, повернулся и вышел.

А через неделю тот нечестивец вместе со своей лошадыо свалился со скалы и погиб.

ШАРАДАЛА**Неледиле, билигиз**

1. “Джарты” сёзге антонимди ал джартысы,
Арт джартысы кийиклени тутуучуду,
Биргелей а - дамлы хантны табыучуду:
Джигер адам, малны сююн алыучуду.
2. Ал джартысы - джашау берген бир затды,
Ол чыкыганлай, сандан джашау кетеди.
Ал джартысы - мийик джерди, кыуатды,
Биргелей а - гапыначыкыга тергеледи.

ЛОГОГРИФЛЕ

1. Алай турса, семиз тюдю, субайды,
ДЖ-ны кыошсанг, кыарангылык кыорайды.
ДЖ-ны кыоюб, ч-ны кыошсанг, болгыаны -
Аяк кийим, юйде тамам багыалы.
2. “Кыолан” сёзге б-ны кыошсанг,
Алкын гитче джанчык болад,
Алай болмай, дж-ны таксанг, -
“Тил бла сибир!” - дейд да кыояд.

*Килмезхан***САРЫТЮЗЧЮЛЕНИ ЧАМЛАРЫ****АВАРИЯ**

Бир юйю кыаты бла гюрюлдеб мотоцикл озганды да, сора олеагыатдан гыжылдагын, кычырык туушла эшитилгендиле. Сескекленыб:

- Ант этдир, не эсе да бир табсыз зат болду шойду!.. - деб, арбазда турган адамла чабыб чыгыб, юйю ары джанында джол айланчха италадыла. Чабыб джетселе - мотоцикл аууб, кыатында да биреу сойланыб тура. Джерге кёкюрегинден тюшоб, боюн джиги чыгыб, бети сыртына айланыб джата.

- Хай-хай-хай, джарлы не аман болганды!.. Бетин ызына, кёкюрегине айландырайым, - деб, чабыб джетгенлени бири джерге кыабланыб турганын башын ызына буруб тебрейди.

- Ой, юйюнг кыурумагын, бойнуму юзесе да, не этесе?! - деб, аууб турган секириб кыобады.

Ол а ... джел мотоциклде кёкюрегине ачады деб, курткасын арты-аллына кийиб бара турганды.

“АЛАМАТСКИЕ ГАРДОШКА ...”

Бир сарытюзюю Арыстау шахаргъа (Ростов) гардош сата баргъанды. Сата башпагъанлайына, алычула басынгандыла.

- Хорошая картошка? Вкусная? - деб сорургъа къалгъандыла. Сарытюзююно келюне: “АлаMAT гардошлалла, къургъакъдыла, чачалыб, алай ариу бишелле дейимчи”, - деб келгенди да:

- Хороший гардошка, алаMATский гардошка! - дегенди. АлаMAT деген аты болгъан райондан келгенди деб ангылаб, алычула бекден да бек басынгандыла. “Вот кипит-кипит, я ничего не остается!” - деб махтагъанды сарытюзюю да.

- Как? Ничего не остается?! Зачем нам такая алаMATская?! - дегенни айткандыла да, алычула алмай чачылыб кетгендиле.

Къарачай шахарчаланы чамлары

“БИЛГЕН А ДЖАРАЙ КЁРЕМЕ!..”

Бу хапар 20-чы джыллада, орус тил алкъын биз джанында джайылмагъан заманда болгъанды.

Чалкъаны тындырыб, джашла къачда къошха джарашкандыла да, бош заманларында агъач тегенчикле (ашпаучукъла) эте тургъандыла. Сора къачха аргъышха (къышха мюргеу алыргъа) Нарсанагъа тебрегендиле. Къош тамада: “Джашла, тегенчиклени да ала барыгъыз базаргъа, тюкшо-тюкге джалгъасанг да, капек болады, ашы багъалары да бир джукъгъа джарар”, - дегенни айтканды. “Хайыр”, - деб, джашла тегенчиклени да биргелерине алгъандыла. “Багъаларына уа не дербиз?” - дегенди джашланы бири. “Ичлерин толтуруб бир той бергеннге берирсиз да бармагъа къоярсыз!” - “Ашкы!” - деб, ол багъаны салыргъа оюу этгендиле.

Базарда, иш этиб этгенча, тегенчиклени хамаи орусдула сорургъа къалгъандыла: “Пачём? Пачём?” - деб, башла бармаклары бла кёртюзюб. Орус тил билмеген джашла уа оюулашхан багъаларын орусча къалай айттыргъа билмей, тынгылауу бериб сюелюб, соргъанла да, сатыллыкъ затла болмазла деб, кетиб тургъандыла. Сора джашланы бири: “Аланла, быланы саталмазгъа тебрегенбиз. Мен орусча бир ариу, дементили сёз билеме, келитиз, аны айтайыкъ да кёрейик!” - дегенди.

- Не сёз билесе? - дегендиле пёгерлери.

- “Палтара”. Эртдеракъ биреден эшитген элим. Ариу сёздю.

- Ариу а ариу сёздю, не деген сёздю ансы?

-Къайдам! Не деген сёз эсе да, орус сёздю, орусдула ангыларыкъ болурла кеслерини сёзлери.

- Тюс айтаса! - дегендиле джашла. Сора биреу келиб, быгъы бармакъ бла быгъы тегенчиклени бири кёртюзюб: “Пачём? - дегенлей, “Палтара” - дегендиле. “Харашо!” - деб, ол да сом бла джарымны бериб, тегенчикни алыб кетгенди. Ол заманда уа сом бла джарым ити кесек анха болгъанды. Джашла къуунигъандыла. “Палтараны” да магъанасын ангылагъандыла. Алай-алай айтыб, барын да сатхандыла.

- Аланла, билген а джарай кёреме! - дегенди “палтараны” билген.

Сылапгъарланы Кулина

КЪАРАЧАЙ ТЕПСИ АДЕБ МАРДАЛАДАН

(Алаы 1997 дж. чыкыгъан 1-чи номердени)

3. Ашаб бошамаз хагъыгъы, кереклинги белюб алмай, къайырындан, башындан ашаб башпагъан; джетелсе, чачайса, бир джавына бурулмагъан; ауузун джабмай, ушагъыусуз, улуу кескирген, энеген; артына бурулмай, улуу бурун скортген; сауутну тюбийоу къырыб, джалаб кюрешиген; къашыкъдан-чолпудан сызгъартыб, улуу таууш этдириб тартхан, башын артына бек къайырыб, ауузун узакъдан ачыб ашагъан; ашыкъ-бушукъ этиб, асыры гузаба ашагъан; чайынамай джухтан, бек уллула къабхан; аш

юсюнде табсыз сөзлени сөлешген, ушагыусуз сөз айтхан, кёлкялды, гурушка-гууа сөз бардырган; бек кереклисинден оздуруб ашагъан-бу бары да айбды.

4. Ашагъан кёвоуде ол койге, койдегиге, биргеннге, олтургъаншагъа сый бериб, адебли олтурургъа, улдууну-гитчени эслерге дурусду.

5. Джерге тюшген хант умурланы басаргъа, юсюндеги умурланы джерге кяагъаргъа джарамайды. Ашарыкыны кычы улуду.

6. Гырджынны койген, учхара джерлерин шалалык этген кесине салгъан адетли.

ДЖОЛООЧУЛУКЪ АДЕБ ДЖОРУКЪЛАДАН

(Алты 1997 дж. чыкыгъан 1-чи номердеди)

17. Тюбегенинге, кыты бла, туурасы бла озгъанынга тыйыншылысыча салам бер (салам берну джорукъланы юслеринден джазарыксыбыз), салам бергенни саламын ал. Саламлашмай сөлешиб башларгъа тыйыншы тюлдю.

18. Юйден, эден бирге чыкыгъан джёнгеринген айырылыргъа керек тюлдю, джолутгуз бирге эсе.

19. Джолда, джолоучулукъда халисин билмеген, иги танымагъан сууунга кирирге, джууунургъа керек тюлдю, артыксыз да нёгерсиз болсан: Суугъа тюкюрюрге, кир затны атаргъа болмайды. Бурунгула атларына, малларына да сууну алып, бир джанында ичиргендиле, сууну тюб джанында эл джашай эсе.

20. Джаву эсенг, эл ичинде асыры улдула, джайралыб атлама, эриши кёрюнеди; кёлларынгы ары-бери асыры улдула силкген да джарашмайды, адет тюлдю, билекле санлагъа кысыларакъ турургъа, чынадан энишгеси кымылдаргъа керекли. Эркиши, тышырыу да санларын, тебсерге тебегенча, тюз, аруу тутаргъа керекдиле. Бир уялыр адамсыг юсюнге кяараб тургъанча, джолда кесинги алай аруу джорют.

21. Джаш - кесинден тамада эркишини, тышырыу - эркишини, джолоучу болмагъан - джолоучу болуб баргъанны джолун кесиб, алы бла озаргъа болмайды - айыбды, джол кёюб, озаргъа тыйыншы озгунчу, не ашыгыб баргъан да тохтаргъа керекди.

22. Кёлунда кюру челеги болгъан озуб баргъанны джолун кесерге джарамайды, ол адет тюлдю.

23. Кёлунда ауур джюгю бла неда сабий бла баргъан тышырыуну эслесе, эркиши аны джюгюн, келирге унаса уа, сабийин алып, барыр джерине дери джетдириб, кесини джолуна алай кетерге дурусду.

24. Озуб баргъан эркиши тышырыуну, кьартны неда сабийни отун джара неда бир ауур ишни эте тургъанын эслесе, кьайтыб анга болуршургъа борчду, джолуна андан сора кетерге керекди. Эслемегенча этиб кетген адебсизликди.

25. Транспортда кызла сынгар кеслеринден тамада тышырыугъа неда кьойнунда сабийи болгъан тышырыугъа орун кьоядыла. Эркишиге (чьртда джукъдан тутуб да аякь юсюнде туралмагъан онгусуз кьарт бла ауа тургъан ауругъандан ёзгеге) орун кьояргъа керек тюлдюле. Транспортда орун кьоюу борч эркишиледеди, таб атасы, кьайын атасы эсе да.

26. Узакъгъа баргъан автобуслда, поездеде, самолетда болмаса, транспортда джукълай, джукъусурай баргъан айыбды.

(Аягы келликди)

(Къарачай халкъ джомакъла бла хапарланы, чам хапарланы айтхавла:

Сюйюнчланы Х.И. (Черкесск ш.),

Сыллагъарланы Ё.У. (Пригородна),

Байрамукъланы А. (Ильич),

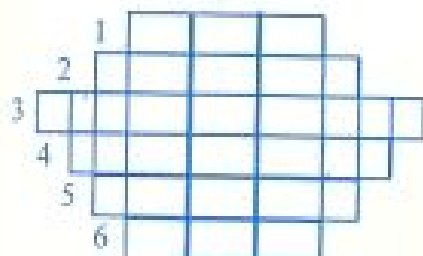
Акьбайланы Х.И. (Терезе),

Сыллагъарланы Къ.А. (Сарьтюз),

Байрамукъланы Ф.Х. (Къарачай ш.).

СӨЗЛӨМӨЛӨ

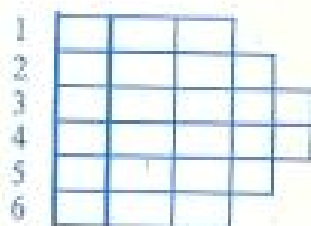
1. Сөзлөмө "ашыгыш"

"Ашыгыш" сөзлөмөнүн клеткаларына сөзлөнү тюз джазсагыз, тигине белгиленген тилимдинде "ашыгыш" деген сөзгө синонимни чыгарыктыды.

1. "Кьолайлы" сөзгө синонимни.
2. Бишген ун.
3. Чыбык халды кьобузну согьуучу.
4. "Ариуну" синонимни.
5. Суу джаньуар.
6. Саутну - ёзгени тутуучу джери.

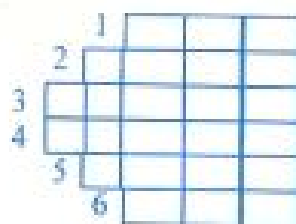
2. Сөзлөмө "ыз"

Сөзлөнү тюз салсагыз, кьарда-затда кьалгьан аякь ызны аты чыгьады.

1. Мылы.
2. Аман.
3. Ала (Юч сөзгө да синонимлери).
4. Тири (антонимни).
5. Тобукь сюек.
6. Көгет терек неди аны көгети.

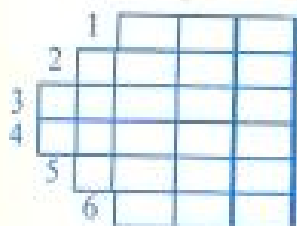
3. Сөзлөмө "борч"

Сөзлө тюз салысала, "борч" деген сөзгө синонимни чыгьады.

1. Узунетек кийим.
2. Кьарачайча "вселенная".
3. Кеснучю, джарьуучу инструмент.
4. Кийик джаньуар, азау тишпи.
5. Улоу.
6. Малны-адамны саны.

4. Сөзлөмө "машок"

"Машокга" сөзлө тюз джазылсала, бютеу союлгьан териден этилген машокну аты чыгьады.

1. "Аудур" деген сөзгө синонимни.
2. Огьарьджан кийимни детали.
3. Окьуу керек.
4. Киритни детали.
5. Мюрзеу.
6. "Джашьрын" деген сөзгө синонимни.

Сары мынчакъ

Облепиха крупноплодная - ветвистый колючий кустарник или небольшое деревце. Оно растет по берегам рек и озер. Многие садоводы-любители выращивают его на своих садовых участках. Размножается облепиха и семенами и вегетативно, можно размножить корневыми отпрысками и зелеными черенками. Для нормального плодоношения на каждые шесть женских кустов сажают один мужской куст. Сбор плодов начинают в период созревания, когда они приобретают желтую или красно-оранжевую окраску и упругость, при срывании не раздавливаются. Промышленный сбор часто проводят после морозов. Плоды используют для приготовления богатых витаминами соков, сиропов, желе и варенья. Ягоды содержат провитамин А, витамины С¹, В², В⁶, К¹, Е, Р, фолиевую кислоту, углеводы, органические и жирные кислоты, микроэлементы и фитонциды.

Эти полезнейшие кусты нужно защищать и содействовать распространению.

Сары мынчакъ - ууакъ чапракълы чыгънакълы кёкенди педа гитчерек терекди. Къарачай тилде аны таалай аты белгиланди: сары мынчакъ, сары къасмакъ, сары чыгъана ...

Редакция: Салмадрова К.А. (гл. редактор, учредитель), Джуржаниа Б.Ю. (зам. гл. ред.), Боканова Э., Кубанова Л.Б., Удехов Р.С.-М.
Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомплеча в КЧР 18.04.96. Свидетельство № Ж0055. Выходит один раз в квартал.

децкий журнал «Малыш»: «Сокол»

На карачаевском и русском языках

Составитель-редактор К.А. Салмадрова
Художники: Боканова Э., Салмадрова С., Туларова Э.
Технический редактор Э.Г. Адырбега
Корректор Р.С. Удехов
Верстальщица А.И. Дорошенко

Сдано в набор 10.07.98. Подписано в печать 18.08.98. Формат 84x108/16. Гарнитура "Таймс". Журнально-рубликовая. Печать офсетная. Усл.п.л. 1,7. Уч.-изд.л. 1,6. Тираж 4000 экз. Заказ № 159.

Набрано и сверстано в издательско-полиграфическом комплексе Карачаево-Черкесского республиканского института повышения квалификации работников образования, 357100, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

Отпечатано в ОАО "Полиграфист", 357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47. Лицензия D40035 от 14.06.96.

Облепиха